

Bøger med historie

*af konserveringstekniker Magdalena
Lindskog-Midtgård*

Præsentation af projektet

Takket være midler fra den ekstraordinære forskningspulje fra Kulturministeriet, UMTS, fik jeg fire måneder til at undersøge et antal middelalderlige bogbind i Det Kongelige Biblioteks samling. Jeg valgt at koncentrere mig om håndskrifter af dansk proveniens, materiale, der kan dateres omtrent mellem år 1100 og 1520. En mindre del har stadigvæk et middelalderligt bind, enten originalt eller genindbundet i samme periode.

Håndskrifterne fordeler sig indenfor tre hovedkategorier, åndelige, verdslige og juridiske tekster. Her findes bibler og liturgiske bøger, åndelig opbyggelseslitteratur, de klassiske forfatters værker, samtidslitteratur, videnskabelige tekster, landskabslove, gave- og brevøger, kort sagt et bredt udsnit af middelalderens boglige kultur. Bøgernes ydre er ligeledes meget forskellige i udtryk, karakter og tilstand.

Bogen i middelalderen

Danmark havde i middelalderen en ganske omfattende mængde bøger, mest koncentreret ved kirker, klostre og ved hoffet. Først ved periodens slutning fik lægmænd flere bøger af verdslig karakter, og med universiteternes fremvækst spredtes også lærdommen over et bredere felt.

Bøgerne var dyrebare på mange måder. De var bærere af Guds ord, af troens

artikler, kirkens historie, samfundets grundpille (politiske skikke, love og historie) og menneskehedens samlede viden i form af tekster fra de antikke forfattere, kirkefædre og deres kommentatorer. Fremstillingen af én eneste bog krævede en stor indsats; dyr skulle opdrættes, slagtes, deres huder forarbejdes. Til en Bibel i folioformat skulle bruges 210-225 får¹. Tankevækkende er, at man i Tours, mellem år 850 og 900, fremstillede 46 store bibler og 18 evangelier, noget der kan omregnes i huder fra ca. 10.000 får!

Før skriveren kunne begynde sit skrivearbejde (efter forlæg eller efter eget hoved) skulle huderne skræbes, poleres, skæres til ark, foldes, linieres og inddeles i margin og tekstdel. Efter at skriveren havde prentet sin tekst, hvor han nøje efterlod plads til rubriker og illuminationer, kunne disse til allersidst tilføjes af rubrikatoren og illuminatoren for at skabe det færdige håndskrift, der så kunne indbindes og tages i brug. Visse, specielt værdifulde bøger, fik permer i ædelmetal eller kostbar elfenben, og udsmykkedes med emalje eller indlægninger af perler og ædelstene.

De turbulente omvæltninger i Nordeuropa som følge af Reformationen betød, at mange af de middelalderlige bøger forsvandt. De katolske tekster betragtedes som undergravende og blev ødelagte, eller genbrugte som fyld i permer, eller som omslag på nye bind. Klosterbibliotekerne spredtes over kontinentet. Heldigvis fortsatte skriften og illuminationerne med at interessere mange mennesker i de århundreder, der fulgte efter middelalderen. Det skal vi være taknemmelige for, da vi, på trods af historiens mange tværkast, stadig har meget materiale bevaret fra bogens tidlige historie, inden kunsten at trykke gjorde bøgerne tilgængelige for en større del af et lands befolkning.

I renæssancen, da det blev moderne at samle antikke tekster, skulle indbindingerne genspejle indholdet, og bogens ydre blev strammere, mere antikiseret, i tidens smag. Tendensen gik også mod mere homogent udseende bogsamlinger, noget der manifesteredes i 16-17 og 1800-tallet, hvor en bogsamler med respekt for sig selv og sit bibliotek fik sine gamle håndskrifter indbundet i ensartede skindbind med prægtige forgyldninger og våbenskjold eller navnetræk på permernes forsider. De stabile træpermer og det tykke skind fra de gamle indbindinger forkastedes som klodsede og utidssvarende, umulige at forene med tekstens værdi eller illuminationernes skønhed. De gamle bogbind blev ikke gemt eller dokumenterede, de forsvandt, nærmest sporeløst. Enkelte bind har dog overlevet til vore dage; en del takket være interesserede samlere, andre på grund af deres dyrebare materialer eller liturgiske interesse, atter andre fordi de har befundet sig i samlinger eller biblioteker, som har været urørte og hvor nye indbindinger ikke har været mulige eller ønskværdige.

Bogbindsforskning som disciplin er ikke særlig gammel. De første forskere begyndte i midten af 1800-tallet at interessere sig for bogbindenes udsmykning og i lang tid var afgangspunkter og tegninger af de blindtrykte eller forgyldte dekorationer de fremherskende arbejdsredskaber. For cirka 30 år siden begyndte fagfolk fra forskellige videnskaber at interessere sig mere for de tekniske detaljer i bogbindene og har efterhånden udviklet noget, der kan karakteriseres som bogarkæologi, et forsøg på at opfatte bogen som en helhed, indplaceret i en historisk kontekst. I 1999 udgav ungarenen Josef Szirmai (virksom i Holland) bogen *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, som er den hidtil bedste gennemgang af kodex'ens

tekniske historie fra omkring år 600 til 1500-tallets slutning. Når man, som jeg, har valgt at begrænse sig til selve bogbindet og dets tekniske aspekter, er termen „bogarkæologi“ for bred, en mere passende term er „kodikologi“, læren om kodex og dets fysiske form.

Mit udgangspunkt har været et skema, hvor jeg har indsat informationer om bindenes tekniske opbygning. Disse skemaer ledsages af skitser af bindets forside og inderside og nogle digitale billeder som viser bøgerens nuværende udseende og interessante detaljer. For at afprøve skemaet foretog jeg en pilotundersøgelse af håndskrifter af dansk proveniens, med middelalderlige bogbind, der befinder sig i to svenske samlinger, Kungliga Biblioteket i Stockholm og Universitetsbiblioteket i Uppsala. Herefter kunne jeg revidere mit første skema og få en mere brugbar version til det egentlige projekt på det Kongelige Bibliotek i København. Desuden fik jeg et bredere kendskab til de danske bogbind fra perioden.

Mit hovedspørgsmål, da jeg påbegyndte projektet var; „Hvad karakteriserer et dansk bogbind?“ Efterhånden har jeg fundet ud af, at det er et spørgsmål der næsten er umuligt at besvare, både eksakt og generelt. Den danske middelalder er en lang periode, der strækker sig fra år 1000 og kristendommens indførelse, og helt frem til Reformationen godt 500 år senere. De bøger, der har formået at overleve til vore dage, er alle individer, i visse fald beslægtede, og i få heldige tilfælde med store ligheder i nogle detaljer. Grundelementerne som hæftning, bind, perme og overtræk, er altid på plads og ved hjælp af eksempler fra resten af Europa kan man trække paralleller og indplacere de danske bøger i en stilhistorisk sammenhæng. Man må huske på, at Danmark i middelalderen ikke var et isoleret område, men at den

Forpermen af NKS 66, 8°, Knud Juls håndskrift.

åndelige og kulturelle udveksling med kontinentet var stor og frugtbar.

Da jeg til daglig arbejder med konservering og restaurering, har jeg i denne undersøgelse brugt mange af denne disciplins principper og anskuelser. Mine holdninger til konserveringsetik har ligget til grund, men jeg har prøvet at anskue bindene objektivt, med vægt på de tekniske detaljer. Projektets tidsbegrænsning har ikke givet plads til for eksempel kemiske analyser eller brug af hjælpevidenskaber som læderanalyse og dendrokronologi. Desuden har jeg afstået fra nærmere undersøgelser af selve håndskriftet, da det som oftest er gennemgået af palæologer og filologer. Bogbindene består som regel af mange lag, man kan fristes til at låne den arkæologiske term „strata“,

og man må tålmodigt grave sig ned gennem dem. Tit er lagene af sådan karakter, at det oprindelige næsten fortaber sig blandt tillæg, restaureringer og ændringer. Det er trist og tankevækkende, at se de reparationer, der er udført helt op i 1990'erne, hvor konservatorerne hverken har noteret noget om bogens udseende før restaurering, eller oplyst hvad de selv har udført af arbejde eller brugt af materialer.

Metodebeskrivelse

For at give et indtryk af min arbejdsmåde, skal jeg helt kort beskrive en af de bøger jeg har undersøgt.

Eksemplet er det såkaldte *Knud Juls håndskrift*, NKS 66, 8°, en oktav der viser mange interessante træk. Teksten er skrevet ca. år 1300 og skriveren er identificeret som en munk i Sorø Kloster, Knud Jul.

Håndskriftet indeholder flere forskellige tekster skrevet med Knud Juls hånd, et par om urter og deres brug, en ”stenbog” og til sidst en kogebog med opskrifter på mange slags krydret mad i tidens smag. Desuden findes i begyndelsen og slutningen af håndskriftet tekster af en anden hånd, et udsnit fra den Skånske Kirkelov og en tekst med varsler. I alt rummer håndskriftet 147 paginerede pergamentsider. Bindet er middelalderligt, men måske først fra 1400-tallet, da det er hæftet på hampsnore, en skik der ligger senere end den i 1300-tallet almindelige teknik med hæftning på hvidgarvede skindstykker med en slids i midten. (Håndskriftet beskrives nærmere i kataloget til udstillingen „Levende Ord og Lysende Billeder“ hvor det har katalognummer 70, s. 53-54.)

Det forreste opslag. De gennemtrukne bind er nedlagte i kanaler og fæstede med små træ kiler. Bagsiden af forsatsen, et ældre manuskript, er løftet fra permen.

Herunder vises det anvendte skema:

I. Bog og manuskript

- Ms. materiale: Pergament.
- ca. tid for fremstilling/produktion, proveniens ev. ejer notits eller mærke (f. eks. segl): ca. 1300, navngiven skriver, Knud Jul fra Sorø Kloster
- ydre mål, højde, bredde og dybde (tykkelse): 12,2 x 8,6 x 4,5 cm
- indre mål (ms.), højde og bredde: 11,5 x 8,5 cm

II. Permer

- materiale: Træ
- tykkelse: ca 5 mm
- form – affasede kanter, hjørner eller

andet: En affasning på permernes øvre og nedre inderside, ca 5 mm.

III. Hæftning

- hæfteteknik, notér specielt chaînette eller kædesting på ryggen: Stingene er tvundet sammen.
- trådtype: Hårdt tvundet hør, to tråde
- bind (support), type og materiale: 4 dobbelte tvundne hampsnore med diameter ca. 2 mm.
- læg, antal ark/sider per læg, afvigelser? Notér antal læg: I. 1(-1)3+2(-3), forsats medhæftet, er fragment af

ældre manuskript (ligner en helgen liste). II, III 4+4 IV 3+3 V-XII 4+4 XIII 3+3 XIV, XV 4+4 XVI 1+1 XVII, XVIII 4+4 XIX 3+3 XX (-1)4+4+ bagpermens forsats.

- e. hæftehullernes udformning, skåret, stukket (syl)? Antal?: Skåret. Når man ser dem på ryggen er der 8 huller markeret på samtlige læg foruden det første og det sidste. Men kun 6 huller er blevet brugt. En fejl eller en tankelapsus? Bindet giver ikke udseende af at være omindbundet men teknikken er til dels senere end håndskriftet.
- f. „sekundære“ hæftehuller som kan påvise evt. omhæftning: se foregående kommentar
- g. spor efter pergament – el. papirstrimmel som holdt bogblokken samlet til hæftning. (Szirmai, „quire-tacket“): nej, men de ubrugte hullerne kan have været brugt til de små pergamentløkker der holdt læggene samlet før indbinding.

IV. Permer/fastgørelse

- a. konstruktion og sammenhæng bind/hæftning: 5 mm affasning på permernes indre rygside. Bindene nedlagt 7 mm ind fra den lige del af permene, skårene er 22 mm lange og 6 mm brede. Bindene er fæstet med træapper der ses meget tydeligt på for- og bagpermens ydre sider.
- b. formeringer og mål: Forsnit er fluks med permens kant, øvre og nedre snit er fluks med affasningen – 5 mm.

V. Snit

- a. udformning; beskåret, høvlet eller ubeskåret: Kan ikke rigtigt ses, da

snittene er meget snavsede, sandsynligvis er de skåret før hæftning.

- b. eventuel snitfarve eller anden udsmykning: nej.

VI. Overtræk

- a. materiale: Skindrester forefindes kun ved indslagene og resten af bogspænderne.
- b. hel- el. halvbind: Har været halvbind
- c. dyr?: Kan ikke ses
- d. indslag, behandling og udseende: Lige, skåret ikke skærfede.
- e. hjørne, type/udformning: Almindelige skråt skårede hjørner.

VII. Dekorationer på overtrækket

- a. koloreret eller bemalet: nej
- b. blindtryk/pladetryk: nej
- c. forgyldninger: nej
- d. andet: nej

VIII. Forsats og anden indre konstruktion

- a. materiale og udformning: Ældre håndskrift skrevet på latin med rubrikker. Foldet med enkel fals og hæftet sammen med første og sidste læg.
- b. udfyldning (materiale for at fylde ud mellem overtræk og perm): nej
- c. støtte eller andet: nej

IX. Ryg

- a. form – rund eller flad, kan slagmærket ses hvis ryggen er fritlagt?: Flad
- b. evt. udfyldning mellem bindene: nej
- c. bindenes placering, mål: Ryggens mål uden kapitæler 11,6 cm. De fire bind er placeret med 14 mm afstand til kapitælerne og med et mel-

lemrum af 20, 20 og 21 mm mellem bindene.

X. Kapitælbånd

- Sammenhæng med hæftningen?: Er nedstykke mellem hvert læg på et enkelt hampsnor.
- selvstændigt gjorde?: ja
- materiale: Hampsnor, hørråd
- ryg „fold“ for at beskytte kapitælen?: Ja, prydet med en „sekundær“ kapitæl i flettet rødligt skind.
- bogmærker: 5 mærker i tyndt skærfet rødt skind er delvis bevaret på forsnittet, spor efter flere kan ses.

XI. Spænder og andre metaldele

- bogspænder med læderstropper og dertil hørende beslag: Et messingbeslag er bevaret på forsiden. Tilsvarende beslag og spænde mangler på bagsiden
- andre metaludsmykninger (hjørne, dekorationer, kantbeslag): nej
- spor efter udsmykninger eller spænder? Søm, huller efter søm, rustpletter?: Spor af beslag på bagsiden, man kan se udhulningen og to huller efter søm.

XII. Titel

- original (på snit, perm eller permens inderside): nej
- senere „biblioteks“ etiketter eller anden form for titel: nej

XIII. Reparationer

- middelalderlige: nej
- senere: nej
- noterede?: nej

XIV. Bemærkninger el. specielle kommentarer

Et interessant bind. Hele bind-

strukturens ydre og indre konstruktion ses tydeligt, da overtrækket er slidt helt væk. Forpermens forsats er løftet, så man ser hvordan bindene er trukket igennem kanalerne og fæstnet med små trækiler.

Bogbindsbase

Samlige bogbind, som er gennemgåede, er digitalt fotografere med henblik på senere at kunne præsentere dem i en base på nettet. Basen skal præsentere bindene som de fremstår i dag, med korte kommentarer til de tekniske detaljer. Nogle af bindene har meget få dele tilbage af sit oprindelige bind, men jeg har valgt at præsentere dem da de, trods deres mangler, bidrager til det samlede billede. Ved systematisk at undersøge en gruppe bogbind med fælles træk kan man danne sig et billede af hvorvidt det drejer sig om flere bind fra det samme værksted (klosterbogbinderi, en speciel by eller lign.) og eventuelt et håndskrifts migration. Jeg har været heldig at finde en gruppe med fire bind (alle danske, men to fra Det Kongelige Bibliotek i København, et fra Det Kungliga Biblioteket i Stockholm og et fra den Arnamagnæanske Samling) der viser mange ensartede detaljer, og disse kommer jeg senere til at præsentere i en artikel i *Fund og Forskning*.

Alle bogbind fra middelalderen, både på Det Kongelige Bibliotek og andre steder rundt om i verden, rummer en særlig historie. Nogle har haft et hårdt liv, men kunnet ældes i naturlig skønhed, medens andre er blevet skamferet og har gennemgået omfattende kosmetiske behandlinger. Til trods for alt hvad de har gennemlevet, har de alle formået at beholde noget af deres oprindelige klædedragt og fælles kan de fortælle noget om den rige boglige kultur, der

Detalje affæstet til bogens spænde. Bogstaverne OM er ristet ind.

eksisterede i Danmark i middelalderen, en tid der hverken var mørk eller tilbagesående, derimod dynamisk, udadrettet og fyldt med inderlighedens lys. De få individer, der endnu findes tilbage efter et langt

liv med historiens voldsomme omvæltninger, må vi nøje registrere og pleje, så kommende generationer kan blive ved at hente lærdom og glæde fra dem.

Note

¹ Bonifatius Fischer, *Der Bibel von Moutier-Grandval*, (også kendt som Alcuin-Biblen) Bern 1970